

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 459-474, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 12.06.2020 Kabul Tarihi: 26.06.2020

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

A General Overview of the Education of Refugee Children in the Ottoman State

Mehmet Ali YILDIRIM*

ÖZ

Göç hadisesi Osmanlı topraklarında kuruluş devrinden itibaren çeşitli nedenlerle sürekli olarak yaşandıysa da özellikle savaş kaynaklı göçlerin yoğunluğu son dönemlere tesadüf etmektedir. 1774 yılında imza edilen Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan itibaren kendini gösteren Çarlık rejiminin yayılmacı politikaları, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar yer yer yoğunlaşan göçlere neden olmakla beraber en yıkıcı dalgalar Kırım Savaşı'ndan sonra başlamış ve Doksanüç Harbi'nin peşi sıra büyük bir insani drama dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle Kırım ve Kafkas ahalisinin yerinden edilmesi ve Balkan coğrafyasının Osmanlı elinden çıkmaya başlaması 1910 yılına kadar üç milyonun üzerinde bir nüfusun İstanbul ve Anadolu topraklarına göçünü zorunlu kılmıştır. Bu durum karşısında devlet, bir yandan kurumsal olarak iskânı organize etmeye çalışmış, diğer yandan göçün neden olduğu ekonomik ve sosyal sıkıntıların üstesinden gelmeye gayret sarf etmiştir. Söz konusu sıkıntılardan biri de muhacir evlâdının geleceği, toplumsal kurallara, vatana ve devlete bağlılığı, talimi ve terbiyesi meselesidir. Osmanlı Devleti, yeni bir yaşam kurmaları için muhacirlere verimli topraklar tahsis ederken kurulan hemen her yeni yerleşim yerinde ilköğretime yönelik mektepler açmayı ihmal etmemiştir. Öte yandan İstanbul ve taşradaki eğitim kurumları muhacir çocukların istifadesine sunulmuştur. Yetim kalmış çocukların barınmaları, giyim kuşamları temin edilmiş, yaşlarına göre yatılı mekteplerde eğitim almalarına imkân sağlanmıştır. Bu bağlamda çalışma ağırlıklı olarak 1860 ile 1900'lü yıllar arasında Osmanlı Devleti'nde muhacir çocuklara sunulan eğitim imkânlarına genel bir bakış üzerine şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, göç, eğitim, muhacir çocuklar.

ABSTRACT

Notwithstanding the fact that migration was an invariable element in the Ottoman soil, experienced due to various reasons, the particular density of war related migrations coincided with late periods. The expansionist policies of the Czar regime arising with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774, resulted in migrations concentrated from place to place until the first half of 19th Century as well as leading to the most destructive waves after the Crimea War and turning into a human tragedy with the 1993 War. That is to say, with the displacement of the people of Crimea and Caucasus and the beginning of the Ottoman State's loss of its grip on the Balkan Peninsula 3 million people were forced to move to Istanbul and Anatolia until 1910. On the one hand, faced with such a situation, the state tried to organise settlement, on the other hand it strived for overcoming economic and social problems caused by forced migration. One of these was the education, commitment to the state and the motherland, instruction and discipline of the migrant children. While allocating fertile lands to migrants for starting up a new life the Ottoman state did not ignore establishing schools in the settlements. The schools in İstanbul and rural areas were also made available for migrant children. Orphaned migrant children were also enrolled in schools compatible with their ages, their accommodation and clothes were provided. Therefore, the current study is formed around an overview of the education services provided for migrant children in the Ottoman State particularly between 1860 and 1900.

Keywords: Ottomans, forced migration, education, orphaned migrant children.

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KİLİS. e-posta: maliyildirim@kilis.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2396-1165>

1. GİRİŞ

Osmanlı toprakları, devletin kuruluşundan itibaren siyasi, coğrafi, ekonomik v.s. sebeplerden dolayı toplumsal yer değiştirmelere sahne olmuştur. Ancak yakınçağlarda yığınsal niteliğe bürünen göçlerin nedeni genellikle savaş kaynaklıdır. Özellikle de Rusların Kafkaslar ve Balkanlardaki yayılmacı politikaları, bu hususta başlıca amil olarak göze çarpmaktadır. Nitekim daha 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'nın ardından Türk-Tatarları Ruslar tarafından Osmanlı topraklarına göçe mecbur bırakılmıştı. Bu durum XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etti ve yaklaşık beş yüz bin kişi anayurtlarından ayrılmak zorunda kaldı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslardan Balkan coğrafyasına ve Anadolu'ya yer yer kitlesel boyutlara ulaşan hareketlilik sürdü. En yıkıcı dalga ise 1853 yılında patlak veren Kırım Savaşı'nı müteakiben gerçekleşti. Savaşın ardından Kafkaslardaki hâkimiyetini arttıran Ruslar, Kırım Tatarlarının yanı sıra Çerkes ve Nogayları da bölgeden çıkmaya zorladılar. On yıl içerisinde bir milyonu aşkın Kafkaslı, Rumeli ve Anadolu'ya göç etti. Bu rakam 1910 yılına kadar üç milyonu geçti.

Bahsi geçen göç dalgaları, dönemin şartları ve Çarlık rejiminin gayri insani uygulamaları nedeniyle büyük bir dramı da beraberinde getirdi. Muhacirlerin nerdeyse üçte biri göç yolunda yaşamını yitirdi. Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu topraklarına ulaşanlar ise tabiatıyla bir sarsıntı yaşadılar. Alışageldikleri yaşam tarzından, coğrafyadan ve sosyal çevreden kopup yeni bir yere imtizaçları zaman aldı. Her ne kadar devlet bütün imkânlarını seferber ettiyse de geçimlerini temin kaygısına düştüler. Göçün en dezavantajlı gurupları ise her zamanki gibi yaşlı ve çocuklar oldu. Özellikle çocukların başıboş bırakılmaması ve nitelikli bireyler olarak topluma kazandırılmaları göç yönetiminin en anlamlı adımıydı.

Bir kısmı göç yolunda yetim kalan çocukların eğitimi için devlet tarafından gerek merkezde ve gerekse yerelde gerekli tedbirleri alma noktasında büyük bir çaba sarf edildi. 1863 yılında açılmaya başlanan ıslahhaneler barınma ve eğitim konusunda önemli bir görev yüklendiler. Ayrıca muhacirlerin yerleştirildiği kasaba, köy veya mahallelere masrafları ianelerle karşılanan ilköğretime yönelik mektepler de inşa edildi. Mekteplere Maarif Nezâreti tarafından gerektiğinde dil bilen hocalar tayin edildi. Bazı yerlerde ise muhacir çocuklar mevcut mekteplere yönlendirildiler. Yaşlarına göre sınıflara yerleştirilerek eğitime dâhil edildiler.

Kırım Savaşı'nın ardından peyder pey Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin entegrasyonu henüz tamamlanmadan bu sefer Doksanüç Harbi patlak verdi. Balkan coğrafyasının Edirne dâhil olmak üzere neredeyse tamamı Ruslar ve yerel destekçileri tarafından işgal edildi. Savaş sırasında zorla yerinden edilen ahali katliamdan kurtulmak için büyük zorluklar içerisinde payitahta ulaşmaya çalışmaktaydı. Yaşanan bu trajedi neticesinde yalnızca İstanbul'a gelebilen muhacir sayısı dört yüz bine yakındı. Savaş sonrası tabiatıyla evvela Balkan muhacirlerinin barınması temin edildi ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret sarf edildi. Ardından çocukların eğitimi meselesinin haline gidildi. Zira kesin bir rakam verilemese de mektep çağındaki çocuk sayısı oldukça fazlaydı. Öyle ki kimsesi olmayanlar cami avlularında, sokak köşelerinde fark edilir hale gelmişlerdi. Bu nedenle sıbyan mektepleri, mekâtib-i ibtidâiyye, rüşdiyeler, idadiler, ıslahhanelerin dönüştüğü vilayet sanayi mektepleri, tophane ve bahriye sanayi mektepleri, mekteb-i Sultani, Enderûn-ı Hümayûn Mektebi, İstanbul Sanayi Mektebi, askerî rüşdiyeler v.s neredeyse bütün eğitim kurumlarında yaşu uygun olan muhacir çocukların eğitim görmesine imkân tanındı. Yetim muhacir çocuklar, yatılı kısmı mevcut olan mekteplere alınırken ana babası olanlar mülkiye ve sanayi mekteplerinde ücretsiz olarak eğitim görmeye başladılar.

2. MUHACİRLERİN İSKÂNINA YÖNELİK TEDBİRLER

Kırım'dan ve 1862 yılı itibariyle Kafkaslar üzerinden gelen göç dalgası, evvela Balkanlara ve ardından Anadolu'ya yönlendirilmişti¹. Balkanlara yönelen Kırımlı muhacirler Dobruca'ya, yeni bir şehir olarak tesis edilen Mecidiye'ye ve Tuna Vilayeti'ne bağlı diğer yerleşim yerlerine iskân ettirildiler. Anadolu'ya gelen Kafkas ahalisi ise Bursa, Eskişehir, Ankara, Konya, Isparta ve Balıkesir civarı ile Çukurova bölgesine ayrıca Suriye içlerine ve Birecik-Rakka hattına yerleştiler (Tekeli, 2010).

Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı topraklarına yönelen muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve iskân edilmeleri işi Ticaret Nezâreti'nin uhdesindeydi. İstanbul'a gelen göçmenlerin sevk ve iskânına yönelik çalışmalar ile işlerinin teminine dair faaliyetler, 1854 yılında kurulan Şehremâneti tarafından yürütülmeye başlandı. Ayrıca Zabtiye Nezâreti de yoğun bir geçici iskân bölgesi haline gelen İstanbul'daki organizasyona destek vermekteydi. Anadolu ve Rumeli'ye, İstanbul'dan veya direkt olarak Kırım ve Kafkas taraflarından gelenlerle ise Ticaret Nezâreti'nin koordinasyonunda valilikler ve taşra yöneticileri ilgilenmekteydi (Keleş, 2009).

Muhacirlerin sağlıklı bir şekilde Osmanlı topraklarına ulaşarak yeniden yerleştirilmelerini sağlamak amacıyla ve ülke genelinde uygulanmak üzere bir Muhacirin Nizamnâmesi ilan edilerek 7 Ağustos 1856 tarihinde yürürlüğe girdi (Takvim-i Vekâyi, 1274). Valilere gönderilen talimatnamelerin bir nevi umuma teşmil edilmiş hali olan nizamnâmede muhacirlerin iskânını ön gören tedbirler, on dört maddede sıralanmıştı. Devlete tabiiyet koşulları, yardımlar, arazi tahsisi, askerlik ve vergi muafiyetinin süresi gibi konular ilgili nizamnâmeyle belirlenmiş ve buna göre yürütülmeye başlanmıştı. Ancak muhacirine mahsus iş ve işlemlerin yükü, göçün yoğunluğuyla doğru orantılı olarak artmaya başladı. Özellikle İstanbul'da artan muhacir nüfusu, esas sorumluluk alanlarıyla da ilgilenen Zabtiye Nezâreti ile Şehremâneti'ni zorlamaya başladı. Bu nedenle 1860 yılının Ocak ayında Muhacirin Komisyonu kurularak muhacirlerin geçici barınmalarını temin etmek, uygun arazileri tespit ederek kalıcı ikamet bölgelerine nakillerini sağlamak, yeni yerlerine ulaştıklarında tohum, çift hayvanı ve zirai gereç ihtiyaçlarını gidermek ve nakdi yardımları dağıtmak gibi vazifeleri ifa keyfiyeti bu kuruma havale edildi (BOA., İ.MMS.16/696).

1856 yılı itibariyle Balkan topraklarının iskâna uygun bölgelerine sevk edilen Kırım muhacirleri, muhacirin nizamnâmesi çerçevesinde yeni yerlerine hareket ettiler. Karasu kasabası arazisine köyler kurulmaya ve planlı bir şehir inşasına başlandı (BOA., A.MKT.MHM. 93/92; BOA., A.MKT.MHM. 93/55). Çerkes ve Nogayların Anadolu'ya sevki de aynı şekilde gerçekleştirildi. Verimli araziler müfettişler marifetiyle belirlenerek göçmenlere tahsis edildi. Her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için ahali ve devlet tarafından maddi-manevi önemli çaba sarf edildi (BOA., A.MKT.MHM. 162/69). Aynı aileden olanlar mümkün mertebe bir arada yerleştirildi (BOA., A.MKT.MHM. 184/56). Sanatkârlara sermaye, tarım ehline zirai alet ve edevat, askerî hizmette bulunanlar ile ulema ve meşayih ise maaş verildi (BOA., A.MKT.MVL. 85/63; BOA., A.MKT.MHM. 110/92; BOA., ML.MSF.d. 18287-1). Şüphesiz bütün bu çalışmalar sorunsuz bir şekilde yürümedi. Nitekim devletin içinde bulunduğu sıkıntılar ile dönemin ulaşım, iletişim ve yaşam koşulları kusursuz bir göç yönetimine müsaade etmemekteydi. Kötü beslenme ve hastalık gibi nedenlerle Kafkas muhacirlerinin yaklaşık yüzde yirmisi hayatlarını kaybetmişlerdi. 1864-1865 yılları arasında sadece Samsun'da bir günlük ölüm oranı yüz yirmi ile yüz elli kişi arasındaydı (Karpas, 2017). Buna rağmen devlet, muhacirlerin sıkıntılarını en aza indirmek için bütün imkânlarını seferber etti.

Doksanüç Harbi'nden sonra ise Balkanlar'dan İstanbul'a ve Anadolu'ya ikinci büyük göç dalgası başladı. Zira söz konusu savaş, Rus askerî ile Bulgarların mezâlimine dönüşmüştü. Balkan ahalisi gasp, yağma, manevi baskılar ve benzeri çeşitli yıldırma politikaları ile göçe zorlanarak

¹ Göç hareketi, 1863 sonu itibariyle yığınsal bir niteliğe bürünmüş, Rusların kırk bin civarında olacağını söylediği muhacirlerin sayısı 1864 yılı ilkbaharına kadar dört yüz bini bulmuştu (Saydam, 1997).

işgal edilen yerleri terk etmeye başladılar. 1877 yılında başlayan göç, 1879 yılına kadar artarak yoğun şekilde devam etti. Bir buçuk milyon civarında muhacir deniz, kara ve demiryolunu kullanarak iptidai şartlar altında Karadeniz iskelelerine ve İstanbul'a yöneldiler. Adeta göçün merkezi haline gelen İstanbul, sosyo-ekonomik açıdan büyük bir sarsıntı yaşadı. Muhacirlerin geçici iskânı için camiler, tekke ve zaviyeler, medreseler, hususi mekânlar, saraylar, hanlar, boş araziler, çiftlikler ve mektep binaları tahsis edildi². Her türlü ihtiyaçlarını gidermek için İdâre-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu kuruldu ve teşkilatlandırıldı. Kalıcı iskâna yönelik olarak Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerin sevk ve iskânına benzer tedbirler alındı. İskân için ağırlıklı olarak Edirne, Bursa, Konya, Aydın, Ankara, Selanik ve Aydın vilayetlerinde tespit edilen boş araziler ve uygun yerleşim yerleri kullanıldı. Ziraat ehline ahali ve devlet tarafından tohum ve araç-gereç ile işgücü desteği verildi. Sanatkârlar şehir ve kasabalara yerleştirildi. Aynı aileden olanlarla akrabaların bir arada yerleştirilmelerine itina gösterildi ve yeni yerleşim yerlerinden ziyade var olan köy ve kasabalar kullanıldı (İpek, 1999; Karpat, 2017).

Diğer yandan 1861-62 yılında Balkanlarda yaşanan problem İstanbul'da da baş göstermişti. Yine kimsesiz muhacir çocuklar, karmaşa esnasında sokaklarda cami avlularında göze çarpmaya başladılar. Ancak devlet giderek artan göç baskısına ve özellikle İstanbul'daki sıkıntılara rağmen tespit edebildiği *bi-kes* başka bir ifadeyle kimsesiz etfali işgal bölgelerinde bırakmadı. 1878 yılında Filibe'de İngiliz Konsolosluğu himayesinde bulunan kırk dokuz erkek ve otuz yedisi kız toplam seksen altı yetim, iki memur görevlendirilerek başkente getirildi. Edirne'den ise on üç kimsesiz çocuk alındı (BOA., Y.PRK.KOM.1/60)³.

3. KIRIM SAVAŞI VE DOKANÜÇ HARBİ SONRASI MUHACİR ETFALİN EĞİTİM GÖRDÜĞÜ KURUMLARA GENEL BAKIŞ

Muhacirlerin hangi bölgelere sevk edildiği Kırım Savaşı'nın ve Doksanüç Harbi'nin ardından yaklaşık olarak kaç kişinin Osmanlı topraklarında iskân edildiği hakkında bilgiler mevcut ise de⁴ bunların kaçının eğitim-öğretim çağındaki çocuklardan oluştuğu ve bu çocuklardan yetim olanlarının sayısı hakkında güvenilir bir rakam vermek oldukça güçtür⁵. Bu nedenle söz konusu dönemlerde Osmanlı'da eğitimdeki gelişme ve kurumsallaşmanın genel seyri, çocukların alındığı mektepler ile yetim muhacirlere tahsis edilen eğitim kurumları üzerinden çalışmayı sürdürmek daha doğru olacaktır.

Kırım Savaşı'ndan sonra eğitim çağındaki muhacir etfalin aileleri, dönemin şartları gereği en yaygın eğitim kurumu olan sıbyan mekteplerine rağbet göstermişlerdir. Mahalle mektepleri ve taş mektep olarak da anılan sıbyan mekteplerine erişim daha kolay olmakla beraber yeniden tesisleri de ahalinin ianeleriyle sağlanmakta ve devlet bütçesine fazla bir yük getirmemektedir. Ayrıca burada verilen eğitim geleneksel nitelikteydi. Genel olarak namaz sureleri ile duaları düzgün okuma, itikat, ibadet ve ahlak bilgisi, ezber ve tekrar ile öğretilmekteydi. Derslerin içerik ve çeşitliliği hocaya göre de değişebilmekteydi (Kara-Birinci, 2005). 1854 yılı itibarıyla Anadolu'ya yerleştirilen Müslüman muhacirler için hemen her köy ve mahallede bir mektep kurulmuş veya var olanlar elden geçirilerek kullanıma uygun hale getirilmişti. Hoca ve ders gereçlerinin de temin edildiği mekteplere muhacir talebi yoğun oldu. Öyle ki 1870 yılına doğru mekteplerin bir kısmında eğitim muhtelit yani karma olarak verilebilmekteydi. Bu tarih itibarıyla mektep sayısı ihtiyaca

² 1878 yılında eğitim-öğretimde büyük aksamalar oldu. Dersâdet ve Bilâd-ı Selâse'de (Galata, Üsküdar, Eyüp) bulunan bütün mektepler muhacirin iskânına tahsis edilmişti. Dolayısıyla talebe bir müddet eğitimden mahrum kaldı. Muhacirlerin kalıcı iskân bölgelerine yönlendirilmeleriyle tahliyeler başlamakla birlikte 1879 ortalarında Maârif Nezâreti eğitim-öğretimin daha fazla aksamaması adına evvela eğitim kurumlarının boşaltılmasını talep etmekteydi (BOA., MF.MKT.55/70).

³ İlgili vesikaya göre 1878 yılının Aralık ayında İstanbul'da bulunanlarla beraber tespit edilebilen kimsesiz muhacir çocuk sayısı yüz on biri erkek, altmış kız olmak üzere toplam yüz yetmiş bir idi.

⁴ 1910 yılına kadar yaklaşık üç milyon göçmenin Osmanlı topraklarına geldiği anlaşılmaktadır. (Karpat, 2017).

⁵ Birinci Dünya Savaşı sonunda memlekette yüz bine yakın evlâd-ı şühedâ, muhacir ve mülteci bulunduğu ifadesi Sadaret evrakında kayıtlıdır (BOA., BEO.4551/341252).

cevap verecek orana ulaşınca kız ve erkek mektepleri tefrik edildi. 1879 yılındaki göç dalgasında mektep binaları geçici iskân mekânı olarak kullanılıncaya bazı mahallelerde yine kısa bir süre zorunlu olarak karma eğitime devam mecburiyeti hâsıl olmuştu (BOA., MF.MKT.65/44). Abdülhamid devrinde aynı zamanda usûl-i atika mektepleri olarak ta isimlendirilen sıbyan mekteplerinin yanı sıra usûl-i cedide göre eğitimin verildiği ve Maârif Nezâreti'nin kontrolünde olan mekâtib-i ibtidâiyye teşkil edildi. Bu mektepler de muhacir çocukların eğitim aldığı mektepler arasındaydı.

Kırım Savaşı'nın ardından başka bir ifadeyle göç yoğunluğunun yaşanmaya başladığı 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti, sivil eğitimin modernleşmesi noktasında mesafe kaydetmeye başlamıştı. 1847 yılından itibaren faaliyete geçmeye başlayan rüşdiyeler, ilköğretimin ikinci kademesini oluşturan ve aynı dönemde açılan Dârümuallimîn'in gelişimiyle eş zamanlı olarak yaygınlaşmaya başlayan modern mektepler statüsündeydi. Sıbyan mektepleri dinî-ahlaki programlarını korurken rüşdiyeler dinî eğitim yanında ilim ve fenlere giriş mahiyetinde müfredata sahiptiler. Sınıf geçme usulüne göre tasarlanmış olan rüşdiyelerde yazı ve matematik dersleri de yer almaktaydı (Yıldırım, 2010). Tanzimat devri sonuna kadar İstanbul'da faal olan rüşdiye sayısı yirmi bir idi. 1880'li yıllarda ise ülke genelinde beş yüzün üzerinde rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. İstanbul'daki mekteplerin sekizi ise kızlara yönelikti. Tanzimat devrinde kız rüşdiyelerinde okuyan öğrenci sayısı iki yüz civarındaydı (Kurnaz, 1999). İlk etapta sadece Müslüman ahaliye hizmet veren rüşdiyeler, 1876 yılı itibariyle Türkçe sınavını geçmek koşuluyla Gayrimüslimleri de kabul edilmeye başlamıştır (Kodaman, 1999; Ünal, 2015). Sivil rüşdiyelerin yanı sıra 1875 yılında dokuzu ve Abdülhamid döneminde yirmi altısı açılmış olan toplam otuz beş askerî rüşdiye de bulunmaktadır (Patoğlu, 2018). Rüşdiye mektepleri özellikle II. Abdülhamid devrinde muhacir çocukların da kabul edildiği bir eğitim kurumu olmuştur. Yıllara göre rüşdiyelerin öğrenci istatistiklerine bakıldığında da bu durumu tahmin etmek güç değildir. Sadece 1877 ile 1909 yılları arasında İstanbul'daki rüşdiye sayılarında önemli bir değişiklik olmazken öğrenci mevcudunda dört binin üzerinde artış görülmektedir (Kodaman, 1999).

1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi Osmanlı'da eğitimin yeniden organize edilmesi açısından oldukça önemlidir. Zira kademeli eğitim sistemi ile birlikte yeni mekteplerinin açılmasını öngören nizamnâmeye göre orta öğretim kurumlarından olan idadilerin de açılmasına başlanmıştır. Tanzimat devri sonuna kadar biri Yanya'da olmak üzere toplam iki adet idadi açılabilmişse de 1890'lı yıllara doğru birçok şehir merkezinde idadiler tesis edilmiştir. 1892 yılına kadar vilayetlerdeki mektep sayısı otuz dördü bulunmuş ve 1910 yılında memleketteki idadi adedi yüzü geçmiştir (Somel, 2010; Demirel, 2010). Yatılı kısımları da bulunan idadiler yaşı uygun olan muhacir çocukların eğitim gördükleri kurumlardan olmuş ve rüşdiyeler gibi 1900'lü yıllarda tıka basa öğrenci ile dolmuşlardır. 1868 yılında açılan ve lise statüsünde olan Mekteb-i Sultani ise müfredat ve idari açıdan Abdülhamid devrinde gelişmeye devam etmiştir. İncelediğimiz vesikalarda muhacirlerin kabul edildiği mektepler arasında bu kurum da yer almaktadır.

Bahsi geçen kurumlar haricinde muhacir çocukların eğitim aldığı en önemli kurumlarından biri de II. Abdülhamid devrinde Hamidiye Vilayet Sanayi Mektepleri olarak anılmaya başlayan ıslahhaneler ile İstanbul Sanayi Mektebi idi. İlk ıslahhane göçün en yoğun olduğu tarihlerde Niş'te açıldı. 1863 yılında açılan Niş İslahhanesi, muhacir yetim çocukların en fazla istifade ettikleri yatılı bir mesleki eğitim kurumuna dönüştü. Mithat Paşa tarafından tesis edilen Niş İslahhanesi'ni Balkanlarda ve Anadolu'da açılan diğer ıslahhaneler takip etti. İlk ıslahhane kırk bir mevcut ile Müslim ve Gayrimüslim ayırt etmeksizin korunmaya muhtaç çocukların barınağı olmuştu. Vilayetlerin neredeyse tamamına yayılan ıslahhaneler, zamanla yüz elli ile iki yüz arasında değişen öğrenci sayısına ulaştılar. Göçün yığınsal nitelik kazandığı dönemlerde İstanbul Sanayi Mektebi'nde ise altı yüzü rakamlar görülmekteydi. 1880 yılı itibariyle hem isim hem de format değiştiren ıslahhaneler, sanayi mektepleri olarak yine ağırlıklı olarak kimsesiz muhacir çocuklara hizmet vermeye devam ettiler (Yıldırım, 2012).

Yukarıda bahsi geçen eğitim kurumlarının yanı sıra Enderûn-ı Hümâyûn Mektebi, Tophane ve Bahriye sanayi mektepleri, İstanbul'da açılan Darülaceze ve Eytamhane muhacir çocukların eğitim gördüğü kurumlar arasındaydı. Diğer yandan kız sanayi mektepleri, kız rüşdiyeleri ve sıbyan mektepleri ile mekâtib-i ibtidâiye ise göçmenlerin kız evlâdının devam edebilecekleri eğitim kurumlarındandı. 1869 yılında açılan İnas Sanayi Mektebi, kimsesiz kız çocuklarının sanat eğitimi almasını sağlamak ve Tophane'ye gerekli bazı eşyaların ucuz üretimini temin etmek üzere kurulmuştu. Şerithane ve terzihane atölyelerine sahip olan mektebe ilk etapta elli öğrenci alınmıştı. Okuma-yazma, matematik (dört işlem), tarih, coğrafya ve hıfzıssıhhanın yanı sıra daha ziyade müfredatta ev ekonomisi, dikiş ve nakış dersleri yer almaktaydı (BOA., Beşinci Nizamât Defteri). Yatılı kısmı fukara evlâdından ve yetimlerden oluşan mektebin mevcudu 1875 yılında yüz elliyi buldu ve idaresi 1876 yılında Ticaret Nezâreti'ne havale edildi (Yıldırım, 2010). 1884 yılı itibariyle nizamnamesi tadil edildi, tahsisatı artırıldı ve kontenjanı iki yüze çıkartıldı (BOA., Beşinci Nizamât Defteri). Ki bu durum da yine göç kaynaklıydı. Nitekim 1873 yılında Rusçuk'ta da bir kız ıslahhanesi teşkil edilmişti. Rusçuk'taki ıslahhanenin öğrenci kaynağını da yine *yerli ve yabancı, İslam ve Hristiyan* kimsesiz kız çocukları oluşturmaktaydı (Yıldırım, 2010).

İstanbul'da bulunan kimsesiz kız çocukları için düşünülen çareler arasında ayrıca müstakil bir mektep kurma tasavvuru da bulunmaktaydı. 1883 yılında dile getirilen bu fikre göre çocuklar fena bir halde terbiye olur ise ileride bir takım sıkıntılar baş gösterebilirdi. Bu nedenle zaman kaybedilmeden eğitilmeleri önem arz etmekteydi. Çocuklara okuma-yazmanın yanı sıra İslamiyet ve insaniyet için gerekli bilgilerin, farz-ı diniyenin öğretilmesi elzemdi. Bunun için münasip bir mahal tedarik edilerek kız çocukları buraya toplanacak ve bahsi geçen konularda dersler verilecekti. Ayrıca nakış ve dikiş gibi uygulama ağırlıklı sanatlar talim ettirilecekti. Masraflar için devlet memurlarından ve ahaliden yardım toplanacaktı. Beş sınıfa taksim edilecek mektebin birinci sınıfında bulunacak çocukların yaş aralığı üç ile yedi arasında olacaktı. İkinci sınıf yedi ile on dört, üçüncü sınıf on dört ile yirmi ve nihayet beşinci sınıf yirmi bir ve üstünden teşkil edilecekti. Mektepte daha ziyade askerler için kıyafet üretimi yapılacaktı. Yirmi bir yaşına gelen genç kızlar ise edepli, ehli ırz ve erbab-ı namustan olduklarını kefil ile ispat eden taliplilerle mektepte nikâhları kıyılmak suretiyle evlendirileceklerdi (BOA., Y.PRK.KOM.4-29)⁶.

4. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİNE YÖNELİK UYGULAMALAR

Muhacirlerin kalıcı ikamet yerlerine yerleşmeleri ve geçimlerini temin etmeye başlamaları tabiatıyla göç yönetiminin en önemli basamağını teşkil etmekteydi. Bu kaygının giderilmesini ve uyum sürecinin tamamlanmasını ise zamanla manevi ve sosyo-kültürel gereksinimlerin karşılanması takip etti. Taşrada muhacirler için teşkil edilen yeni yerleşim yerlerinde bir yandan ibadethaneler kurulurken diğer yandan çocukların eğitimi için mektepler tamir ve inşa edilmeye başlandı. Hocalar tayin edilerek kitap ve diğer ders gereçleri gönderildi. Örneğin 1866 yılında Lazistan sancağına bağlı kazalarda Çerkes muhacirlerin ikameti için tesis edilen yirmi dokuz yeni köyün ahalisi ile bu köylere civar yerleşim yerlerinde yaşayanların evlâdına mahsus sıbyan mektepleri faaliyete geçirildi. Yüz ellişer kuruluş maaş ile yerli ve lisan bilir hocalar tayin edildi. Ayrıca Elifba, Amme ve Tebareke cüzleriyle Emsile, Bina, Maksud ve İlmihal risaleleri gönderildi (BOA., İ.MVL. 554/24886).

Göçün yoğunlaştığı dönemlerde sıbyan mektepleri çocukların sayısına kifayet etmeyince bazı mektepler dört beş mahallenin hizmetine sunuldu. Ancak zamanla yeterli sayıda mektep faaliyete geçti ve bu sıkıntı giderildi. Sıbyan mekteplerinin hoca ve sair masraflarının bulunduğu bölge ahalisi tarafından karşılanması Maârif Nezâreti tarafından karara bağlanmışsa da muhacirlere mahsus olarak inşa edilen yeni yerleşim yerlerinde yapılan mekteplerin hoca maaşlarını nezaret

⁶ Sosyal devlet anlayışı ile geleneksel dinî ve örfî dinamiklerden oluşan bu düşüncenin bir eğitim kurumunda vücut bulması, idarecilerin çocukların geleceğini temin ve toplum yapısının korunmasına yönelik çabalarını izah için önemli görülmüştür. Ayrıca tıpkı ıslahhanelerin yapısında olduğu gibi bu mektebe de hariçten arzu edenler çocuklarını verebilecek ve bunun için ayrıca bir sınıf teşkil edilecekti.

üstlenmekteydi. Nitekim 1884 yılında Karesi Vilayetinin Fırt (Susurluk) Nahiyesine tabi Demir Köprüde muhacirlere mahsus olarak teşkil edilen Hamidiye köyüne yüz elli kapasiteli bir mektep inşa edilmişti. Ahali tarafından Muhacir'in Müfettişliğine verilen maruzatta Çerkezce bilen ilk mektep hocası talep edilmekteydi. Söz konusu talep Maarif Nezâreti tarafından uygun görülerek Sadarete iletilmiş ve bu gibi mekteplerin hoca ve diğer masraflarının ahali tarafından karşılanması kararlaştırılmış ise de köy ve mektep göçmenlere mahsus olarak yeni inşa edildiği için aylık dört yüz kuruş olan hoca maaşının Maarif bütçesinden karşılanması kararlaştırıldı (BOA., İ.DH.912/72403).

Sıbyan mekteplerine tayin edilen hocalar mahallinden temin edilmekte ve lisan bilir takımdan seçilmekteydi. Nezâret, vileyetlere gönderdiği yazılarda bölgedeki muhacirler hangi milletten ise ona göre hoca araştırması yapılmasını talep etmekteydi. Nitekim 1878 yılında Yozgat, Amasya, Canik ve İzmid sancaklarındaki bazı kaza ve köylerdeki mektepler için Abaza lisanına aşına hoca araştırılması istenirken (BOA., MF. MKT. 57/57; BOA.,MF.MKT.57/58; BOA., MF.MKT.57/60) Lazistan sancağındaki mekteplere Çerkesce bilen hocalar tayin edilmekteydi.

II. Abdülhamid devrinde ilköğretime yönelik düzenlemelere gidilmiş ve usûl-i cedide göre eğitimin verildiği mekâtib-i ibtidâiyye tesis edilmişti. Sıbyan mektepleri varlıklarını devam ettirmekle beraber yeni müfredat üzere eğitimin verildiği ilk mektepler yaygın hâle gelmeye başladı. Dolayısıyla bu dönemde muhacirlere mahsus yerleşim yerlerinde yeni açılan mektepler de ibtidâi mektep olarak faaliyete geçmeye başladılar. Zira 1890 yılında Hüdavendigâr vilâyetine bağlı Ertuğrul sancağında yetmiş adet ibtidâi mektep inşa edilmişti (Nurdoğan, 2005). İbtidâilerde eğitim verecek kadın ve erkek hocalar ise yine mahallinden ve yeni eğitim usulünü bilen muhacirler arasından seçilmekte, maaşları Meclis-i Maârif varidatından karşılanmaktaydı. Örneğin Maârif Nezâreti, 1900 yılında Karahisar-ı sahib'de muhacirlerin eğitimi için kurulan iki mektebe talep edilen hocaların tayininin bu usulle gerçekleştirilmesini istemekteydi (BOA., MF.MKT.484/24-3).

Ebeveyni bulunan ve aileleriyle ikâmet eden muhacir çocuklar nispeten şanslıydılar. Mektep çağına galenler buldukları yerlerdeki sıbyan mekteplerinde eğitim alabilmekteydiler. Bununla birlikte rüşdiye mekteplerinde de eğitim görme şansları vardı. Asıl mesele kimsesiz olarak Osmanlı topraklarına ulaşan biçarelerin barınmalarının ve eğitim almalarının sağlanmasıydı. Bu gibilerin sahip çıkılmadığı takdirde şurada burada perişan olacakları, asayişsizliğe yol açacakları aşıkardı. Bu durum 1861 yılında Niş'e Vali olarak tayin edilen Mithat Paşa tarafından sahada fark edilmişti. Zira Paşanın göreve geldiği yer ve tarih, göç yoğunluğu açısından son derece önemliydi. Beş yüz bin civarında Tatar ve Çerkes Balkanlarda iskân ettirilmişti (Koç, 2007). Dolayısıyla Paşa, bölgenin hâlihazırdaki ekonomik ve toplumsal sıkıntılarının yanı sıra görev alanında göçün getirdiği problemleri de halletmek için işe koyuldu (Tuna Gazetesi, 1865). Bir yandan bölgenin refah seviyesini yükseltmeye çaba sarf ederken diğer yandan da güvenliği sağlamaya çalışmaktaydı. Asayiş temin çalışmaları sırasında kimsesiz çocuklarının sokaklarda başıboş ve perişan bir vaziyette olduklarını, ahalinin bu vaziyet karşısında duyarsız kaldığını fark etti. Bunun üzerine harekete geçerek çocuklara barınacak bir mekân tahsis etti. Suça karışmış olanların tedric edildiği bu yerin masrafları için devlet memurlarından ve ahaliden mali destek aldı. Mesleki eğitim için Müslim ve Gayrimüslim hocalar ile terzilik ve kunduracılık sanatlarında ehil ustalar görevlendirdi. Bir yetimhane ve aynı zamanda eğitim kurumuna dönüşen mekâna ıslahhane adını verdi (Yazıcı, 2007). 1863 yılında kurulan Niş İslahhanesi'ni Tuna vilâyetine dâhil edilen Rusçuk ve Sofya'daki ıslahhanelerinin açılışı takip etti. İslahhanelerin takdir toplaması sayılarının artmasına da vesile oldu. Bu başarılı girişim, evvela Tuna gazetesi ardından Takvim-i Vekâyî aracılığıyla kısa sürede duyurularak idarecilerin dikkatini çekti ve Tanzimat devri sonuna kadar Anadolu'nun hemen her vilayetinde birbiri ardına ıslahhane tesis edildi (Yıldırım, 2010).

İslahhanelerin kuruluş gayesi beş ile on üç yaş arasındaki kimsesiz yetim çocukların topluma vatansever ve meslek erbabı kimseler olarak kazandırılmalarını sağlamaktı. Hedef kitle ise

dönemin şartları gereği büyük oranda muhacir etfal oldu. Farklı lisanlarda temel eğitimin verildiği islahanelerde zamanla mesleki eğitim de çeşitlilik kazandı. Terzilik ve kunduracılığın yanında matbaacılık, dericilik, boyacılık, marangozluk gibi sanat dallarının eğitimi vermeye başlandı. Doksanüç Harbi sırasında idari ve mali problemler nedeniyle yıldızları söner gibi olduysa da II. Abdülhamid devrinde Hamidiye Sanayi Mektepleri ismini alarak güncellendiler. Gerek İstanbul Sanayi Mektebi ve gerekse vilayet sanayi mektepleri söz konusu savaşın ardından yine muhacir çocuklara ev sahipliği yaptılar. Zira harbin ardından 1879 Eylülüne kadar sadece Rumeli'den İstanbul'a gelen muhacir sayısı üç yüz doksan bin civarındaydı (İpek, 1999). İbadethaneler, mektepler, vakıflara ait mülkler, konaklar v.s. gibi barınmaya müsait her yer muhacirlere tahsis edildi (Koç, 2007). Tabiatıyla korunmaya muhtaç kimsesiz çocuklar yine sokaklarda fark edilir hale geldiler. Örneğin 1881 yılında İstanbul'da muhacir çocuklardan bazılarının geceleri Yeni Cami avlusunda ve Beyoğlu taraflarında kaldırımlar üzerinde yatmakta olduklarının tespit edilmesi üzerine bu gibi kimsesiz ve okul çağında olanların toplatılarak askerî ve mülkiye sanayi mekteplerine alınmasına karar verildi (BOA., İ.DH.841/67590).

Kimsesiz olsun ya da olmasın muhacir çocukların talim ve terbiyelerine itina gösterilmesi, devlet yetkililerinin üzerinde hassasiyetle durdukları bir konu idi. Ancak sadece sanayi mektepleri gerek kapasite gerek yaş itibarıyla çocukların tamamı için yeterli değildi. Bu nedenle Osmanlı'daki eğitim kurumlarından uygun olanlar muhacir evlâdını kabul etmeye başladı. Mesela Meclis-i Maârif talimatıyla Mirgün'de bulunan gureba hastanesine ve diğer yerlere iskân ettirilen rüştiyeye elverişli muhacir çocuklarının Mirgün Rüşdiyesine kayıt ve kabul edilmeleri hangi sınıf uygunsa o sınıfa dâhil edilmeleri eğitim-öğretimlerine itina gösterilmesi istenmekteydi (BOA., MF.İBT.12/35). Muhacirin komisyonu Gülhane'de ikamet etmekte olan muhacir etfal için muhacirin hastanesinin bir bölümünü sıbyan mektebine dönüştürerek iki hoca tayin etmiş ve usul-i cedide göre eğitim almalarını temin etmişti (BOA., MF.İBT.18/78).

Diğer yandan 1878 yılında Enderun Mektebi'nde de kimsesiz çocuklara mahsus bir sınıf teşkil edildi. Yüz kadar muhacir çocuk Enderun-ı Hümâyûna alınarak koğuşlara yerleştirildi. Bakımları ile talim ve terbiyeleri için nöbetçi, hademe, lala ve hocalar tayin edildi (BOA., TSMA. E. 605/13). Ders kitapları gönderildi, kıyafetleri temin edildi, yemekleri muntazaman verildi ve sağlıkları gözetim altında tutuldu⁷. Aldıkları temel eğitimin seviyesi her sene yapılan sınavlarla ölçüldü. Eğitimlerini tamamlayanlar kabiliyetleri ile yaşlarına göre askerî ve mülki mekteplere nakledilmeye başlandılar. 1881 yılında buradaki çocuklardan on dokuzu İstanbul Sanayi Mektebi'ne alındı. (BOA., TSMA. E. 605/44; BOA., TSMA. E. 627/71). Yirmisi Bahriye Sanayi Mektebi'ne, yirmi biri Tophane-i Amire Sanayi Mektebi'ne ve ikisi Mekteb-i Sultani'ye gönderildi (BOA., TSMA. E. 628/76/3).

Tablo 1. Enderûn-ı Hümâyûn'dan diğer mekteplere alınan muhacir öğrenciler (BOA., TSMA. E. 594/93).

Tophaneye			Mekteb-i Sanayiye		
Yaş	Adı	Baba Adı	Yaş	Adı	Baba Adı
13	Aziz Efendi	Bekir Ağa	14	Rasim Efendi	Hayrullah Ağa
13	Ali Efendi	Mustafa Ağa	16	Ahmed Efendi	Hüseyin Ağa
13	Hüseyin Efendi	Mustafa Ağa	13	Emin Efendi	Emin Ağa
10	Hüseyin Efendi	Hasan Ağa	13	Bekir Efendi	Ahmed Ağa
10	Ahmed Efendi	Ahmed Ağa	13	Reyhan Efendi	Mehmed Ağa
10	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	13	İsmail Efendi	Abdullah
10	Hasan Efendi	Mehmed Ali Ağa	11	Hayri Efendi	Mehmed Ağa
11	İsmail Efendi	Murad Ağa	12	Sadullah Efendi	Mestan Ağa
7	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	12	Hüsnu Efendi	Ali Ağa
6	Mehmed Ali Efendi	Mehmed Ağa	12	İsmail Efendi	Mustafa Ağa

⁷ Sağlık konusu oldukça önemliydi. Zira 1883 yılı sonuna doğru Enderun'da bulunan doksan sekiz çocuktan altmış beşi çeşitli hastalıklarla yakalanmıştı. Yetkililer başından beri gerekli önlemleri alarak aşı çalışmalarını ve tedavi süreçlerini başlatmışlardı. Kısa sürede çocukların elli sekizi yeniden sağlığına kavuşturuldu (BOA., Y.PRK.KOM.4/28).

6	Ömer Efendi	Osman Ağa	11	Hasan Efendi	Arif Ağa
6	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	11	Mustafa Efendi	Ahmed Ağa
6	Mehmed Efendi	Abdullah Ağa	11	Mehmed Efendi	Hasan Ağa
5	Mehmed Efendi	Ali Ağa	11	Hasan Efendi	Ali Ağa
5	İbrahim Efendi	Mürsel Ağa	9	Hasan Efendi	Mehmed Ağa
14	İsmail Efendi	Adil Ağa	10	İdris Efendi	Fevki Ağa
13	Ali Efendi	Hasan Ağa	9	Akif Efendi	Ahmed Ağa
12	Mehmed Efendi	Osman Ağa	9	Ömer Efendi	Osman Ağa
8	Mustafa Efendi	Mehmed Ağa	9	Arif Efendi	Hasan Ağa
16	Mehmed Efendi	Hüseyin Ağa	8	Osman Efendi	Raşid Ağa
Bahriye Sanayi Kısımına					
20	Şakir Efendi	Mustafa Ağa	8	Salim Efendi	Ali Ağa
19	Ahmed Efendi	Receb Ağa	8	Hüseyin Efendi	Ali Ağa
12	Aziz Efendi	Ali Ağa	8	Adil Efendi	Abdullah Ağa
12	İbrahim Efendi	Hasan Ağa	7	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa
11	İbrahim Efendi	İbrahim Ağa	8	Hüseyin Efendi	Ali Ağa
10	İsmail Efendi	İbrahim Ağa	7	Said Efendi	Osman Ağa
10	Hasan Efendi	İbrahim Ağa	8	Halil Efendi	Abdurrahman Ağa
8	Necib Efendi	Salih Ağa	13	İbrahim Efendi	Ahmed Ağa
8	İbrahim Efendi	Mustafa Ağa	13	Ahmed Efendi	Ali Ağa
7	İbrahim Efendi	Eşref Ağa	12	Ahmed Efendi	Kadri Ağa
Mektab-i Sultaniye					
12	Süleyman Efendi	İsmail Ağa	14	Hüseyin Efendi	Emin Ağa

Tophane-i Amire Sanayi Mektebi ile Bahriye Sanayi Mektebi aynı zamanda üretim merkezleri olduğu için çok sayıda muhacir çocuk kabul etmekteydi. 1881 yılında Dâhiliye Nezâreti üzerinden her iki mektebe yaşları on iki ile on sekiz arasında beş-altı yüz çocuk ve genç muhacir talep edilmişti. Bu yıl sadece Tophaneye alınanların sayısı yüz elli bir idi ve peyder pey muhacir etfalin gönderilmesine devam edilmekteydi (BOA., Y.PRK.BŞK.5/38). Bu durum bir yandan çocukların iş tutmasını ve meslek edinmelerini sağlamakta diğer yandan her iki kurumun iş gücü ihtiyacını gidermeye yardımcı olmaktaydı.

1880'li yıllarda muhacir dul ve yetim çocukların barınmaları için tahsis edilen Gülhane'deki Kırmızı Kışlaya da bir mektep açılmıştı. Yetim muhacir çocukların aynı zamanda eğitim almalarına da imkân sağlayan mektebin 1887 yılı yirmi altı Martındaki mevcudu kırk ikisi kız, seksen beşi erkek olmak üzere toplam yüz yirmi yedi idi (BOA., Y.PRK.MF.1/51). Burada verilen eğitim, genel olarak kimsesiz korunmaya muhtaç çocuklar için öteden beri süregelen eğitim politikasına uygun olarak mesleki ağırlıklıydı. İlköğretim seviyesinde teorik dersler ile dinî-ahlaki eğitimlerini mektepte gören çocuklar, uygulamalı eğitim için Tophane ve Tersane sıbyan sanayi taburlarına yönlendirilmekteydiler (Bay, 2017). Enderûn Mektebi örneğinde olduğu gibi askerî kurumlar, meslek edindirme noktasında önemli rol üslenmişlerdi. Öğrenci kapasiteleri diğer mekteplere göre nispeten daha fazla olmakla beraber çocukların yetişmesine disiplin noktasında da katkı sunmaktaydılar.

Tablo 2. Eytamhane ile Dulhane ve Eytam-ı Muhacirin Mektebi'nin günlük mevcudu (Mart, 1887) (BOA. Y.PRK.MF.1/51)

Eytamhanenin mevcudu			Dulhanenin mevcudu			Mektebin mevcudu			Genel Toplam	Mülâhazat
Nüfus			Nüfus			Öğrenciler				
Kız	Erkek	Toplam	Küçük	Büyük	Toplam	Kız	Erkek	Toplam		
42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Dünden kalan
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Bugün gelen
42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Toplam
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Giden

42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Mevcut olan
----	----	-----	---	-----	-----	----	----	-----	-----	-------------

Abdülhamid devri, mekteplerin sayısal ve nitelik olarak geliştiği bir devirdi. Zira 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre kademeli eğitim sisteminde orta dereceli mektepler sınıfında yer alan idadilerin sayısı bu devirde artmış ve hemen her vilayet merkezinde yatılı idadi mektepleri açılmıştı. İdadilerin yatılı kısmı ücretli olmakla beraber muhacir çocuklar gerek Maârif Nezâreti gerekse valiliklerin yönlendirmesiyle münasip olan idadilerde ücretsiz yatılı eğitim alma imkânına sahiptiler. Nitekim idadilerin ekserisinde de *evlâd-ı muhacirinden* birçok talebe eğitim gördü. Öyle ki 1900 yılına gelindiğinde söz konusu mektepler tıka basa dolmuş vaziyette idi. Dolayısıyla bu mekteplere kayıt yapmak isteyenler Tıbbiye, Bahriye ve Mühendishane idadileriyle Mekteb-i Sanayi, Mülkiye Baytar ve emsali mekteplerin yatılı kısımlarına havale edildiler (BOA.,MF.MKT.528/52).

1896 yılında İstanbul'da açılan Darülaceze de, kimsesiz muhacir yetimlere ev sahipliği yapmıştır. Darülaceze bünyesinde bir mekteb-i ibtidâi ve iş tutmaya muktedir yaşta olanlar için imalathaneler bulunmaktaydı (Özbek, 2013). Ayrıca Balkan Savaşlarından sonra vilayetlerde açılan ve yaygınlaşan kız ve erkek Darüleytamları da neredeyse muhacir evlâdına mahsus hale gelmişti. Bu kurumlar korunmaya muhtaç kız ve erkek muhacir çocuklara barınma imkânı sunarken mektep vazifesini de ifa etmekteydiler (BOA., DH.UMVM.70/16-7).

5. SONUÇ

Kırım Savaşı, Osmanlı'nın Balkan topraklarına, Doksanüç Harbi ve Balkan Savaşları ise Anadolu'ya büyük bir göç akınına neden oldu. Dönemin ulaşım ve sağlık koşulları hâlihazırda insani olmayan zorunlu göçü, daha da çileli hale getirdi. Devlet, içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi birçok probleme rağmen muhacirlerin Osmanlı topraklarına ulaşmaları için bütün imkânlarını seferber etti. Anadolu'ya yönelenler için İstanbul'da ve Karadeniz sahillerinde geçici iskân bölgeleri tesis edilerek muhacirlerin barınmalarını ve işlerini temin etmeye gayret sarf etti. Kalıcı iskân için her yere müfettişler gönderilerek verimli araziler tespit edildi. Yeni şehir, kasaba ve köyler kuruldu ve evler inşa edildi. Ahalinin de ianeleriyle ziraat ehline çift alet-edevatı sanatkârlara sermaye verildi. Uyum süreci tamamlanana ve muhacirler geçimlerini sağlamaya başlayana kadar vergi ve askerlik muafiyeti getirildi. İdarecilere *Millet-i İslamiyenin* misafirlerine iyi muamele edilmesi için sürekli olarak talimatnameler gönderildi. Yerel ahaliye nasihatlerde bulunuldu ve daha burada sayamadığımız birçok tedbir alındı.

Öte yandan muhacir evlâdının iyi yetişmesi, talim ve terbiyelerine itina gösterilmesi de idarecilerin kaygısı arasındaydı. Bu nedenle yeni yerleşim yerlerine mektepler tesis edildi. Maârif Nezâreti tarafından hocalar tayin edildi, ders kitapları gönderildi. Çocukların yaş aralığına göre rüşdiye mektepleri, idadiler, Mekteb-i Sultani, İslahhaneler ve daha sonra Sanayi Mektepleri, Bahriye ve Tophane sanayi mektepleri, Enderun-ı Hümâyûn Mektebi, ziraat mektepleri v.s. hemen her eğitim kurumunda muhacir çocukların meccanen tahsil görmeleri sağlandı. Sosyal devletin gereklerini yerine getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, yetim kalmış muhacir çocukların sokaklarda perişan olmaması için de gayret sarf etti. Bu amaçla ilk etapta Balkanlarda kurulan İslahhaneler, kısa sürede ülke geneline yayılarak bi-kes ve bi-vaye muhacir etfalın sadece barınağı olmakla kalmadı verilen mesleki eğitim ile topluma nitelikli bireyler olarak kazandırılmalarına imkân sağladı.

Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında muhacirlerin dil ve din farkına bakılmadı. İslahhane ve sanayi mekteplerine her dil ve milletten kimsesiz korunmaya muhtaç çocuk kabul edildi. Kendi dinlerinde ibadet etmelerine yardımcı olunurken Türkçe bilmeyenler için dillerine aşına hocalar tayin edildi ve bu uygulamalar yönergelere eklendi. Aynı şekilde Darülaceze gibi eğitim kurumlarında da din farkı gözetilmedi. Sosyal devlet anlayışı ve sorumluluğuyla hareket etmeye özen gösterildi. Elbette bütün bu çalışmalar dönemin şartları gereği özellikle savaşların ardından memleketin içinde bulunduğu moral bozukluğu ve mali külfet nedeniyle bir anda olmadı. Evvela göç yoğunluğuna maruz kalan merkezlerde tedbirler alındı. Her bölgede farklı zamanlarda

çözümler üretildi. Son olarak gerek kentlerde ve gerekse kırsalda korunmaya muhtaç çocukların mağduriyetine mahal verilmedi. Genel anlamda muhtemel ahlaki çöküntünün önüne geçilmeye, çocukları vatan ve inanç kavramlarıyla bezemeye çalışıldı.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

- BOA., (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme) 110/92 (9 N 1273/3 Mayıs 1857).
- BOA., A.MKT.MHM.162/69 (15 M 1276/14 Ağustos 1859).
- BOA., A.MKT.MHM.184/56 (16 ZA 1276/5 Haziran 1860).
- BOA., A.MKT.MHM.93/55 (3 Z 1272/5 Ağustos 1856).
- BOA., A.MKT.MHM.93/92 (6 Z 1272/9 Ağustos 1856).
- BOA., A.MKT.MVL.85/63 (Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ) (3 Ş 1273/29 Mart 1857).
- BOA., BEO. (Bâbiâli Evrak Odası) 4551/341252 (12 Kânunusani 1335/12 Ocak 1919).
- BOA., Beşinci Nizamât Defteri, s.67 (12 Kânunusani 1299/24 Ocak 1884).
- BOA., Beşinci Nizamât Defteri, s.68 (30 Nisan 1300/12 Mayıs 1884).
- BOA., DH.UMVM. (Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri) 70/16-7 (18 Teşrinievvel 1333/18 Ekim 1917).
- BOA., İ.DH. (İrâde Dâhiliye) (841/67590 (1 Kânunuevvel 1297/13 Aralık 1881).
- BOA., İ.DH.912/72403 (11 Mart 1300/23 Mart 1884).
- BOA., İ.MMS. (İrâde Meclis-i Mahsus)16/696 (11 C 1276/5 Ocak 1860).
- BOA., İ.MVL. (İrâde Meclis-i Vâlâ) 554/24886 (29 M 1283/13 Haziran 1866).
- BOA., MF.İBT. (Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi)12/35 (5 Kânunusani 1293/17 Ocak 1878).
- BOA., MF.İBT.18/78 (9 Mart 1301/21 Mart 1885).
- BOA., MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi) 484/24-3 (23 Kânunuevvel 1315/4 Ocak 1900).
- BOA., MF.MKT.528/52 (25 Eylül 1316/8 Ekim 1900).
- BOA., MF.MKT.55/70 (8 Nisan 1294/20 Nisan 1878).
- BOA., MF.MKT.57/57 (5 Haziran 1294/17 Haziran 1878)
- BOA., MF.MKT.57/58 (5 Haziran 1294/17 Haziran 1878)
- BOA., MF.MKT.65/44 (23 Haziran 1296/5 Temmuz 1880).
- BOA., ML.MSF.d. (Maliye Nezâreti Masârifat Muhasebeciliği Defterleri) 18287-1 (18 ZA 1284/12 Mart 1868).
- BOA., TSMA.E. (Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı) 605/13 (25 Eylül 1294/7 Ekim 1878).
- BOA., TSMA.E.605/44 (22 Eylül 1297/4 Ekim 1881).
- BOA., TSMA.E.627/71 (8 Teşrinievvel 1297/20 Ekim 1881).
- BOA., TSMA.E.628/76/3 (8 Teşrinievvel 1297/20 Ekim 1881).
- BOA., Y.PRK.KOM. (Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı) 1/60 (25 Zilhicce 1295/24 Aralık 1878).

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2020-30/2

BOA., Y.PRK.KOM.4/28 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.KOM.4/29-1-2 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.KOM.4/29-1-3 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.MF. (Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzatı) 1/51 (14 Mart 1303/26 Mart 1887).

BOA., YPRK.BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti) 5/38 (26 Teşrinisani 1297/8 Aralık 1881).

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekâyi, def'a 562, sene 1274

Tuna (Vilayet Gazetesi), Numero 1, (16 L 1281/14 Mart 1865).

Araştırma ve İncelemeler

Bay, A. (2017). Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896), *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 27 (1), s.47-64.

Demirel, F. (2010). *Mekteb-i İdadi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kara, İ-Birinci, A. (2005). *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karpat, K. (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Keleş, E. (2009). "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies*, 4(8), Ankara, s. 1166-1188.

Koç, B. (2007). "Osmanlı İslahanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2), Gaziantep, s.113-127.

Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurnaz, Ş. (1999). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", *Milli Eğitim*, S.143, s.99-111.

Nurdoğan, Arzu, M. (2005). *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim*, Marmara Üniversitesi, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özbek, N. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Patoğlu, E. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüşdiyeler*. Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Somel, A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, İ. (2010). *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazıcı, N. (2007). Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler, *A.Ü.İ.F.D.* XLVIII (1), s.1-46.

Yıldırım, M.A. (2010). *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*. Ankara Üniversitesi, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yıldırım, M.A. (2012). *Dersaâdet Sanayi Mektebi (İstanbul Sanayi Mektebi (1868-1926))*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

EKLER

Ek.1 Lazistan Sancağındaki kaza ve köylere gönderilen kitapların listesi (BOA. İ.MVL.554/24886)

4.

مهاجره واهله اساتذهم اساتذ شهابه جريدته مهاجره خواجده ليم كليه بروجه ذراعها اوطانده كتبك دفتر بروجه احق بابها

الفصل	عمم جزئ	تبارك جزئ	اشهد جزئ	تاج جزئ	مقصود جزئ	علم جزئ	بسته نظر مهاجره خواجده ليم و بروجه
۱۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	نصن اطومح نونانه اوج قلم حقه
۱۰۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۱۰	اطومح قراسن كانه اودا كوك قلم حقه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	هكسه قلم كونه بروجه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	انده قضا سنه كونه بروجه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	اطومح قضا سنه كونه بروجه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	خوبه قضا سنه كونه بروجه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	كونه قضا سنه كونه بروجه
۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵۰	۵	ليوانه قضا سنه كونه بروجه
۸۸۰	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸	۹۰	مؤخر كلاسه مهاجره ليم مجددا ترتيب اولاده قراها جديده به كليه قديمه خواجده ليم سايه شهابه ده نيمرايه بروجه قراكتيه ليم اساتذ شهابه بروجه

مؤخر كلاسه مهاجره ليم مجددا ترتيب اولاده قراها جديده به كليه قديمه خواجده ليم سايه شهابه ده نيمرايه بروجه قراكتيه ليم اساتذ شهابه بروجه

الفصل	عمم جزئ	تبارك جزئ	اشهد جزئ	تاج جزئ	مقصود جزئ	علم جزئ	بسته
۸۸۰	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸	۸۸	۹۰	۱۵۰

۱

i. mvl 554/24886

İ.MVL.00554

4

اطفال با صیغه بدیهیه کجری یکی جامع شریف حویسند و به او غی حفره و قاله بر نوزده
یا تحفه اوله قدری و همین کجری اوله با بر صوره جالبه و از هم علیای لایح از این بنه او مقصود یکی
و عیقا به اوله اطفال با صیغه طویله تری برده عسکری و ملکه هنویه کجری تری تو کجری و ایچیزند
سکری و بر طویله تری کجری کتبلره التمی فاسب اوله تری و فخریه صوره اوله کان
و اعشاری مقتضای امر و فریاده حضرت با این صیغه ایچین امر و فریاده حضرت روح اوله
ایچیم جمعی ایچین ایچین ایچین

İ.DH 841/ 67590

İ.DH.00841

Ek.3 Tophane Mekteb-i Sanayii ile Bahriye'ye muhacir etfalın gönderilmesi (BOA., Y.PRK. BŞK5/38).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA.)

ه

اولیگی بینه اوده سکر بینه قدر بولاندرده بسه الیوز کجک طوبخانه ده که مکتب صنایع دبو سنده بولمده سطلیه برده قشک دخی
بحیره بیای اسیلا داخله نظر سنده استعانتین داخله دایره بحیره ده اولوز نفر اطفال استعانتی اولدرینه مذکور دایره
بحیره ده طلب اولاندره مسوول بکیم بیری وطوبخانه بده دفعه اولیده القه درت و دفعه ثانیه ده اولوز بر دبوکوه دخی بکیم
طوقر که جمعا یوز الی بر نفر اطفال ماجرده کوندر لیک کبی قصور بیک دخی بیدری اسیلا مقرر بولمده اولمده عسر معلوماته
مساعته فدیضین محاط علم عال مشول جناب خلاقینا شهیری جوردق قاطبه احوالده امر و فرمانه دخی بولمده بیختم شکرانو مل بانو
بادشاه افندو حضرت بیکد س ۱۶ س ۹۷

عسر معلومتری
ص

Y.PRK. BŞK 5/38

Y.PRK.BŞK.00005.00038.001

Ek.4 Etamhâne ve Dulhâne ile Eytam-ı Muhacir Mektebi'nin günlük mevcudu (BOA., Y.PRK.MF.1/51)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA.)

اینجا نذاریه طوبیخا ایضا اولجا ایچریکت بیک بوموم موجودینا طوق زور نالیز

مدعطات	مکتبک بوموم موجودینا			طوبیخا نذاریه بوموم موجودینا			ایضا نذاریه بوموم موجودینا			تاریخ
	شخصه زمان			نفوسه			نفوسه			
	زیر	بیجه	سپه	مکتب	سپه	سپه	مکتب	سپه	سپه	
دو نون ضلوف	۴	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴
بوگون کھولف
کیرت	۲	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴
کیرت
موجود اولوف	۲	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴

ی.پ.ر.ک.م.ف 1/51

474

Y.PRK.MF.00001.00051.001